

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

DOI: 10.35774/app2020.01.005
УДК 340.5

Андрій Грубінко,
доктор історичних наук, доцент, професор
кафедри теорії та історії держави і права
Тернопільського національного
економічного університету
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4856-5831>

Анна Кучер,
студентка юридичного факультету
Тернопільського національного
економічного університету

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ В КРАЇНАХ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ТА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВИХ СИСТЕМ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Досліджено особливості правового забезпечення функціонування парламентської опозиції в країнах англо-американської та романо-германської правових систем. В процесі вивчення проблеми застосовано як головний метод компаративний аналіз. Виявлено і досліджено характерні риси організації парламентської опозиції зарубіжних країн.

Ключові слова: *правове забезпечення, парламентська опозиція, країни романо-германської правової системи, країни англосаксонської правової системи, виконавча влада.*

Бібл.: 21.

Грубінко А., Кучер А.

Правовое обеспечение деятельности парламентской оппозиции в странах англо американской и романо-германской правовых систем: компаративный анализ

Исследовано особенности правового обеспечения функционирования парламентской оппозиции в странах англо-американской и романо-германской правовых систем. В процессе исследования проблемы применен как главный метод компаративный анализ. В статье выявлены и исследованы характерные черты организации парламентской оппозиции зарубежных стран.

Ключевые слова: *правовое обеспечение, парламентская оппозиция, страны романо-германской правовой системы, страны англосаксонской правовой системы, исполнительная власть.*

Hrubinko A., Kucher A.

Legal Supply of Parliamentary Opposition Activities In the English-American and Roman-German Legal Systems: Comparative Analysis

The peculiarities legal support of the functioning parliamentary opposition in the countries of Anglo-American and Romano-German legal systems are investigated. In the study of the problem, comparative analysis as the main method are used. The characteristic features of the organization of parliamentary opposition in a number of foreign countries have been identified and investigated.

© Андрій Грубінко, Анна Кучер, 2020

According to the results of the study it is concluded that the experience of foreign countries should be embodied in domestic practice, provided that the appropriate institution of opposition is included in the legal field (legislation) of Ukraine. The most advanced models for the effective operation and protection of opposition rights are the German and Westminster models of parliamentary opposition.

The institutionalization of the opposition in democratic systems should not contradict the basic principle of separation of powers, and therefore it deliberately proceeds from the recognition of the limited sphere of influence of the opposition, which is localized in parliament and operates by parliamentary methods. The desire for alternative government does not allow for significant influence of the parliamentary opposition on the formulation and implementation of government policy, but does not limit the influence of the opposition as a political force on the electoral field. Democratic legislation establishes or may set framework conditions for parliamentary opposition activity.

Keywords: *legal support, parliamentary opposition, countries of the Romano-Germanic legal system, countries of the Anglo-Saxon legal system, executive power.*

Постановка проблеми. Невід’ємною складовою системи стримувань і противаг в структурі «владної горизонталі» сучасних демократичних суспільствах є парламентський контроль за діяльністю органів виконавчої влади. Реалізація контрольної функції парламенту значною мірою реалізується через інституціоналізацію парламентської опозиції, до головних завдань якої належить: критичний аналіз дій правлячої більшості; виявлення і викриття недоліків у державній політиці влади; оприлюднення та обґрунтування критичних оцінок діяльності уряду (глави держави); розробка і внесення на розгляд парламенту (або його палат, якщо такі є) альтернативних рішень щодо соціально-економічного і політичного життя суспільства. Тобто стратегічне завдання опозиції полягає в обстоюванні і захисті інтересів суб’єктів опозиційної політичної діяльності шляхом забезпечення участі у здійсненні парламентського контролю.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Проблеми функціонування парламентської опозиції в сучасних демократичних режимах та особливості її політико-правового статусу є предметом досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Зокрема, варто відзначити праці О. Михальченка, М. Павленка, А. Романюка, О. Совгирі, В. Шляхтуна, В. Якушика, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Однак в сучасній науковій літературі відсутній комплексний аналіз проблеми функціонування парламентської опозиції як інституту, через який реалізуються контрольні функції парламенту.

Метою дослідження є виявлення і характеристика особливостей правового забезпечення функціонування парламентської опозиції в країнах англо-американської та романо-германської правових систем у їх порівняльному аналізі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Парламентська опозиція – це один із найважливіших інститутів сучасного демократичного суспільства, а її діяльність є визначальним інституційним аспектом контрольної функції парламенту. У цьому контексті парламентську опозицію можна трактувати як діяльність, спрямовану на контролювання функціонування уряду (глави держави) і завоювання у майбутньому влади. Метою створення парламентської опозиції є контроль і критичний аналіз політики правлячої більшості та формування альтернативної стратегії розвитку й функціонування суспільства. Механізми парламентського контролю найбільш ефективно реалізуються через сформований опозиційний уряд («тіньовий кабінет міністрів»).

Парламентська опозиція – це парламентська (депутатська) група чи фракція представленої у парламенті політичної партії або коаліції партій, які не згодні з політичним курсом виконавчої влади та/або глави держави й не підтримують діяльність уряду (глави держави) щодо принципових питань державної політики [1]. Суб’єкти парламентської опозиції можуть не погоджуватись як із політичним курсом уряду, так і з курсом глави держави. Позиція парламентської опозиційності не передбачає представництва у виконавчих структурах та участі у формуванні уряду.

У Резолюції 1601 (2008) Парламентської асамблеї Ради Європи зазначено, що основна функція парламентської опозиції – це контроль уряду та забезпечення прозорості прийняття державних рішень [2]. Терміни «парламентська опозиція» та «парламентська меншість» ототожнюються. Пункт 13 Резолюції передбачає, що парламенти держав-членів Ради Європи визначають такі права щодо опозиції / парламентської меншості: опозиція повинна брати участь у прийнятті політичних рішень; опозиція повинна брати участь у нагляді, перевірці, контролі політик (policy) уряду; опозиція та представники більшості мають право на отримання однієї і тієї самої інформації від уряду; представники опозиції мають право ставити більше запитань до уряду (під час години запитань), ніж представникам більшості; представники опозиції мають право вимагати створення комісії з розслідування або парламентської місії та ставати їхніми членами; представники опозиції мають право вимагати проведення позачергової сесії (якщо є кворум – ¼

від членів парламенту); представники опозиції мають право звернутися до Конституційного суду України і вимагати перегляду ухвалених законів.

Отже, діяльність парламентської опозиції спрямована на контроль за діяльністю уряду та/або глави держави; представлення альтернативних позицій; зміну офіційного політичного курсу глави держави та/або уряду, а також легальне усунення з посади глави держави або окремих членів уряду. В демократичному суспільстві основою опозиційної діяльності є наявність конструктивної альтернативної програми розвитку держави та фахівців-професіоналів, які здатні цю програму реалізувати.

Суб'єктами парламентської опозиції в сучасних демократичних країнах можуть бути окремі депутати, парламентські (депутатські) групи чи фракції представленої у парламенті партії, коаліції (об'єднання, блоки) парламентських партій.

Залежно від партійної та виборчої систем, що сформувались у процесі політичного розвитку держави, парламентську опозицію можуть представляти або фракція-«монополіст», яка становить парламентську меншість, або фракція-лідер парламентської меншості, або коаліція рівноправних фракцій парламентської меншості [21, с. 43].

Основні завдання (цілі) парламентської опозиції такі: обстоювання та захист інтересів суб'єктів опозиційної діяльності шляхом забезпечення участі у здійсненні парламентського контролю; критичний аналіз дій правлячої більшості; виявлення та викриття недоліків у державній політиці; оприлюднення та обґрунтування критичного оцінювання діяльності глави держави або уряду; вироблення альтернативи офіційному політичному курсу; розроблення і внесення на розгляд парламенту (або його палат) альтернативних рішень щодо соціально-економічного та політичного життя суспільства; забезпечення стабільності соціальних відносин через виявлення та обстоювання інтересів тієї частини виборців, що становлять меншість.

Відповідно до вказаних завдань можемо визначити функції парламентської опозиції: розробка альтернатив політиці правлячих сил з метою забезпечення балансу влади; здійснення контролю над урядом і керованими ним органами управління; критика урядової програми; формування «тіньового кабінету» у випадку заміни уряду чи інших відповідних політичних структур; мобілізація на свій бік громадської думки певних прошарків населення; інформування виборців про свою діяльність і перебіг політичного процесу; підготовка та добір кадрів, їх презентація у парламенті [21, с. 53].

Функції опозиції можна поділити на основні та додаткові. До основних функцій належать критика уряду і правлячої більшості у парламенті, здійснення контролю за діяльністю уряду або глави держави; висунення політичних альтернатив. Додаткові функції реалізуються, якщо уряд не має у парламенті стійкої більшості. У такому разі перед опозицією відкриваються можливості «торгу» з урядом за надання умовної підтримки або здійснення перегрупування сил усередині парламенту з метою створення нової правлячої коаліції зі своєю участю [21, с. 53].

На прикладі країн романо-германської та англосаксонської правових систем розглянемо поняття парламентської опозиції.

У Федеративній Республіці Німеччина парламентська опозиція – це депутати та партії, які не беруть участі у формуванні уряду. Основне завдання опозиції полягає у розробці альтернативних політик щодо тих, що пропонує уряд та більшість [10]. У Конституції ФРН парламентська опозиція не згадується, а приділяється увага правам і обов'язкам окремих суб'єктів та утворень (депутати, парламентські групи, фракції), які можуть утворити опозицію [11]. У Регламенті Бундестагу «опозиція» також не згадується [12]. Фактично регламент регулює правовий статус парламентської опозиції через регулювання правового статусу меншості без визначення спеціальних прав або обов'язків для опозиції. Мається на увазі така кількість депутатів, яка має право вносити пропозиції.

На федеральному рівні «парламентська опозиція» згадується лише в статті 92 Кримінального Кодексу, в якій зазначається, що формування парламентської опозиції є важливим конституційним принципом [13]. У конституціях федеративних земель поняття опозиції використовується доволі часто. Наприклад, у Конституції міста Гамбург у статті 24 зазначається, що «опозиція є невід'ємною частиною парламентської демократії» [14]. Опозиція також передбачена в Законі «Про правовий статус членів парламенту», де вказано, що члени опозиції отримують надбавки до заробітної плати [15].

Якщо в парламенті діють кілька опозиційних партій, то вони не повинні зливатися в єдину опозицію. Партії неофіційно визначають, якій із них має надаватися статус головної опозиційної партії. На практиці, головною опозиційною партією є та, яка має найбільше депутатів у парламенті, а її лідер вважається лідером опозиції.

Опозиційні депутати часто використовують «великі запити» як інструмент контролю уряду. Через такі запити вони можуть просити надати інформацію щодо певної теми. Відповіді на «великі запити» часто призводять до парламентських дебатів. Ще одним інструментом є «Година уряду», де питання ставлять насамперед опозиційні партії. Також присутній такий елемент парламентської опозиційної діяльності, як опозиційний Кабінет Міністрів [15].

У Великій Британії офіційна опозиція – це друга за кількістю депутатів політична партія в Палаті громад. Її лідер стає лідером опозиції. Завдання офіційної опозиції – стежити за роботою уряду. Загалом будь-яка партія, яка не є частиною уряду, вважається опозиційною [3]. Основні завдання опозиції: сприяти розробці законодавства через конструктивну критику; виступати проти тих пропозицій уряду, які опозиція вважає недопрацьованими; пропонувати поправки до урядових законопроектів.

У Законі «Про міністерства» лідер опозиції визначається як «лідер опозиційної до уряду партії, яка має найбільшу кількість у Палаті громад» [4]. У статті 3 «Акту щодо управління Палатою громад» визначається, що до складу комісії Палати громад повинні входити спікер, член Палати громад, призначений лідером опозиції, три інші члени Палати громад [5]. Статус опозиції побічно визнається в Законі «Про розвідку» [6]. Відповідно до статті 10, прем'єр-міністр повинен проконсультуватися з лідером опозиції перед призначенням членів Комітету безпеки. Також існують певні правила в Кодексі міністрів Великої Британії, в яких згадується опозиція: «Перш ніж міністр зробить важливу заяву перед ЗМІ, копія цієї заяви за 45 хвилин має бути представлена опозиції» [7]. Це робиться для того, щоб забезпечити опозиційним партіям право вчасно і повністю відповісти на заяви міністрів.

У Великій Британії законодавчо не закріплено положення щодо співпраці опозиції та уряду. Однак, як свідчать дослідження, подібна співпраця є важливим елементом у роботі як уряду, так і опозиції: лідер опозиції проводить консультації з прем'єр-міністром у разі введення надзвичайного стану в країні; обговорення між лідером опозиції і прем'єр-міністром ситуації щодо безпекової політики (найчастіше подібні обговорення проводяться таємно); членам Тіньового кабінету пропонується взяти участь у брифінгах відповідного профільного міністерства щодо розробки майбутніх напрямків діяльності. Сформувалися свої процедурні традиції роботи парламентської опозиції. У кожній сесії відведено двадцять днів для опозиційних дебатів: сімнадцять знаходяться у розпорядженні лідера опозиції; три можуть бути використані керівниками менших опозиційних партій. Під час «Години уряду» лідер опозиції може поставити до 6 запитань прем'єр-міністру. Інші опозиційні депутати мають право на одне запитання [7].

Ще однією особливістю британської опозиції є формування Тіньового кабінету. Він складається із членів головної опозиційної партії, яка заздалегідь розподіляє міністерські посади. Урядова партія узгоджує порядок денний із головним парламентським організатором опозиційної партії. Головні організатори правлячої та опозиційної партій постійно підтримують комунікацію, тому за необхідності швидко можуть узгодити час для додаткового обговорення якогось пункту порядку денного [8].

Опозиційні партії також отримують додаткові кошти. Головна причина такого фінансування – наблизити ресурси опозиційних партій до ресурсів, доступних уряду. Розмір фінансування визначається Актом «Про міністерські та інші витрати» [9].

В Японії, як зазначають дослідники, практикується повага до прав опозиції. Правляча партія вважає себе зобов'язаною досягти розуміння з опозицією, погоджуючись заради цього на певні поступки. Аналіз парламентської роботи опозиційних партій в Японії показує, що діяльність опозиції переважно зводиться до розробки альтернативних законопроектів [16].

Конституція Японії 1946 року встановлює загальний перелік демократичних засад, які створюють правову основу для діяльності парламентської опозиції. Крім того, в Конституції закріплені перелік повноважень, здійснення яких може бути ініційовано парламентською меншістю, а саме: скликання позачергової сесії парламенту на вимогу більш ніж ¼ загальної кількості членів будь-якої з двох палат парламенту; право не менш ніж 1/5 присутніх членів палати вимагати внесення голосування кожного члена палати в протокол тощо [17].

Японська опозиція систематично використовує тактику відкритого затягування процедури голосування перед закриттям парламентської сесії, використовуючи положення Закону «Про парламент», які забороняють автоматичне перенесення обговорення по законопроекту на наступну парламентську сесію. Водночас одним з найбільш потужних засобів, які використовує правляча партія в парламентській боротьбі з опозицією, вважається право прем'єр-міністра достроково розпустити нижню палату парламенту, а також призначити нові парламентські вибори.

Становлення й функціонування інститутів парламентської більшості та опозиції залежить від деяких чинників: характеру політичної структуризації суспільства; рівня розвитку політичної системи та ступеня відкритості публічного управління; форми державного правління, партійної і виборчої систем; парламентських традицій.

У країнах Латинської Америки діяльність опозиції не врегульована (Аргентина, Болівія, Чилі, Колумбія, Еквадор, Гватемала, Мексика, Нікарагуа, Парагвай, Перу, Уругвай, Венесуела). Незначна роль політичних партій у державному механізмі країн Латинської Америки пояснюється деякими причинами: позапарламентський спосіб формування уряду; гіпертрофована президентська влада; переважна роль виконавчих органів у процесі здійснення державної влади; традиційний вплив збройних сил на політичну систему; відносна слабкість законодавчих органів. Сучасна модель опозиції в Латинській Америці – поєднання моделей США та європейських країн, на які накладається політичний контекст регіону, а отже, механізм діяльності опозиції ще не відрегульовано [18]. Практична відсутність опозиції в латиноамериканських країнах є прикладом того, що навіть формальна наявність багатопартійної системи з унормуванням демократичних принципів не є свідченням можливості існування ефективної опозиції.

Отже, статус і обсяг прав, що надається парламентській опозиції в різних країнах, не є однаковим і обумовлюється специфікою тієї чи іншої моделі, що залежить від того, наскільки опозиційні партії залучені в діяльність парламенту, від ролі меншості в законодавчому процесі, вигляду законодавчого регулювання діяльності опозиції, впливу опозиції на політичні процеси в країні. Умовно виокремлюють такі моделі:

– німецька модель (Німеччина, Австрія) характеризується підзвітністю політичних рішень (уряд повинен урахувати пропозиції опозиції, дотримуватися узгодженого законодавчого процесу, проводити політичні реформи, що призводить до складнощів у визначенні, яка інституція, як саме та якою мірою – уряд чи опозиція – відповідає за конкретний законодавчий акт);

– скандинавська модель (Данія, Норвегія, Швеція) характеризується тим, що формально опозиція не настільки інституціоналізована, як у попередній моделі, але її роль в управлінні велика, оскільки неформальні правила та звичаї дають змогу меншості впливати на законодавчу діяльність парламенту;

– французькій напівпрезидентській моделі властива інституційно та законодавчо слабка роль опозиції;

– вестмінстерська модель (Австралія, Велика Британія, Індія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія) характеризується високою формалізованою інституційною роллю опозиції, однак на практиці вона мало впливає на вироблення політики. У Великій Британії, Австралії і Канаді найбільша неурядова фракція називається «Лояльною опозицією Її Величності» [19], в Індії, Новій Зеландії, Ірландії – «офіційною опозицією» [20, с. 147].

Висновки. За результатами дослідження можна зробити висновок, що досвід зарубіжних країн має бути втілений у вітчизняну практику за умови внесення відповідного інституту опозиції до правового поля (законодавства) України. Набільш досконалими моделями для ефективної діяльності та захисту прав опозиції є німецька та вестмінстерська моделі парламентської опозиції.

Інституціоналізація опозиції в демократичних системах не має суперечити базовому принципу розподілу влади, а тому свідомо виходить із визнання обмеженості сфери впливу опозиції, що локалізується в парламенті і діє парламентськими методами. Прагнення до альтернативного державного управління не допускає значного впливу парламентської опозиції на розробку та реалізацію урядової політики, але не обмежує впливу опозиції як політичної сили на електоральне поле. Демократичне законодавство встановлює або може встановлювати рамкові умови для діяльності парламентської опозиції.

Список використаних джерел

1. Політична наука: Словник: категорії, поняття і терміни / Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька, Л. Угрин, О. Красівський, Г. Ткаченко / за ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. 500 с.
2. Resolution 1601 (2008). Procedural guidelines on the rights and responsibilities of the opposition in a democratic parliament. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17626&lang=en> (дата звернення: 03.02.2020).
3. Glossary Parliament UK. URL: <http://www.parliament.uk/site-information/glossary/opposition-the/> (дата звернення: 04.02.2020).
4. Ministers of the Crown Act 1975. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1975/26/contents> (дата звернення: 05.02.2020).
5. House of Commons (Administration) Act 1978. URL: <https://www.publications.parliament.uk/pa/cm197879/cmacts/036/19780036.htm>

6. Intelligence Services Act 1994. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1994/13/section/10> (дата звернення: 10.02.2020).
7. UK's Ministerial Code. URL: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/579752/ministerial_code_december_2016.pdf (дата звернення: 09.02.2020).
8. Правова регламентація опозиційної діяльності в зарубіжних країнах. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/ejournals/FP/2009-3/09bimvzk.pdf (дата звернення: 10.02.2020).
9. Ministerial and other Salaries Act 1975. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1975/27/enacted> (дата звернення: 10.02.2020).
10. Die Rolle der Opposition in der Demokratie. URL: <https://www.bundestag.de/blob/419236/64f376df7bf65033d059668e3e8614f2/wd-3-285-06-pdf-data.pdf> (дата звернення: 12.02.2020).
11. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://dejure.org/gesetze/GG> (дата звернення: 13.02.2020).
12. Geschäftsordnung des Deutschen Bundestages. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/btgo_1980/index.html (дата звернення: 16.02.2020).
13. Strafgesetzbuch. URL: <https://dejure.org/gesetze/StGB/92.html> (дата звернення: 12.02.2020).
14. Verfassung der Freien und Hansestadt Hamburg. URL: <http://www.landesrechthamburg.de/jportal/portal/page/bshaprod.psm1?showdoccase=1&doc.id=jlr-VerfHARahmen&doc.part=X&doc.origin=bs&st=lr> (дата звернення: 15.02.2020).
15. Abgeordnetengesetz, AbgG. URL: <http://www.buzer.de/gesetz/2348/a33317.htm> (дата звернення: 16.02.2020).
16. Opposition in Parliamentary Democracies: British and Japanese Political Parties in Comparison. URL: http://repository.seikei.ac.jp/dspace/bitstream/10928/417/1/asia-38_215-238.pdf (дата звернення: 16.02.2020).
17. Constitution of Japan. URL: http://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html (дата звернення: 17.02.2020).
18. Parliamentary Opposition in Nonparliamentary Regimes. URL: <http://www.pitt.edu/~smorgens/papers/parliamentary%20opposition.pdf> (дата звернення: 19.02.2020).
19. Мустафін А. Опозиція єе Величєства. *Зеркало недєли*. 2007. № 2 (631). 20 янв.
20. Петренко О. Парламентська опозиція: європейський досвід і Україна. *Ефективність державного управління*: зб. наук. пр. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2007. Вип. № 12. С. 146–152.
21. Совгіря О.В. Правовий статус парламентської опозиції. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 264 с.

References

1. *Politychna nauka: Slovnyk: katehorii, poniattia i termyny [Political Science: Dictionary: Categories, Concepts and Terms]* (2003) / В. Kukhta, А. Romaniuk, L. Staretska, L. Uhryn, О. Krasivskyi, Н. Tkachenko / за ред. В. Kukhty. Lviv: Kalvariya [in Ukrainian].
2. *Resolution 1601 (2008). Procedural guidelines on the rights and responsibilities of the opposition in a democratic parliament*. Retrieved from <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17626&lang=en> [in English].
3. *Glossary Parliament UK*. Retrieved from <http://www.parliament.uk/site-information/glossary/opposition-the/> [in English].
4. Ministers of the Crown Act 1975. Retrieved from <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1975/26/contents> [in English].
5. *House of Commons (Administration) Act 1978*. Retrieved from <https://www.publications.parliament.uk/pa/cm197879/cmacts/036/19780036.htm> [in English].
6. *Intelligence Services Act 1994*. Retrieved from <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1994/13/section/10> [in English].
7. *UK's Ministerial Code*. Retrieved from https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/579752/ministerial_code_december_2016.pdf [in English].
8. *Pravova rehlamentatsiia opozytiinoi diialnosti v zarubizhnykh krainakh [Legal regulation of opposition activity in foreign countries]*. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/ejournals/FP/2009-3/09bimvzk.pdf [in English].
9. *Ministerial and other Salaries Act 1975*. Retrieved from <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1975/27/enacted> [in English].

10. *Die Rolle der Opposition in der Demokratie*. Retrieved from <https://www.bundestag.de/blob/419236/64f376df7bf65033d059668e3e8614f2/wd-3-285-06-pdf-data.pdf> [in German].
11. *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*. Retrieved from <https://dejure.org/gesetze/GG> [in German].
12. *Geschäftsordnung des Deutschen Bundestages*. Retrieved from http://www.gesetze-im-internet.de/btgo_1980/index.html [in German].
13. *Strafgesetzbuch*. Retrieved from <https://dejure.org/gesetze/StGB/92.html> [in German].
14. *Verfassung der Freien und Hansestadt Hamburg*. Retrieved from <http://www.landesrechthamburg.de/jportal/portal/page/bshaprod.psml?showdoccase=1&doc.id=jlr-VerfHARahmen&doc.part=X&doc.origin=bs&st=lr> [in German].
15. *Abgeordnetengesetz, AbgG*. Retrieved from <http://www.buzer.de/gesetz/2348/a33317.htm> [in German].
16. *Opposition in Parliamentary Democracies: British and Japanese Political Parties in Comparison*. Retrieved from http://repository.seikei.ac.jp/dspace/bitstream/10928/417/1/asia-38_215-238.pdf [in English].
17. *Constitution of Japan*. Retrieved from http://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html [in English].
18. *Parliamentary Opposition in Nonparliamentary Regimes*. Retrieved from <http://www.pitt.edu/~smorgens/papers/parliamentary%20opposition.pdf> [in English].
19. Mustafyn, A. (2007). *Oppozytsiya ee Velychestva [Her Majesty's Opposition]*. *Zerkalo nedely - The Mirror of the Week*, 2 (631), 20 yanv [in Russian].
20. Petrenko, O. (2007). *Parlamentska opozyttsiia: yevropeyskyi dosvid i Ukraina [Parliamentary opposition: European experience and Ukraine]*. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia: zb. nauk. pr. – Public Administration Efficiency: Coll. Scientific work*. Lviv: LRIDU NADU, 12, 146–152 [in Ukrainian].
21. Sovhyria, O. V. (2006). *Pravovy status parlamentskoi opozyttsii [Legal status of parliamentary opposition]*. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 23.02.2020.